

**4-мавзу. Араблар ва Марказий Осиёнинг бошқа  
ўрта аср давлатлари ҳукмронлиги даврида амал  
қилган солиқлар**

# РЕЖА:



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ Араблар Марказий Осиёга бостириб келгач, 651 йилдан бошлаб, солиққа тортиш тизими бирмунча мураккаблашди ва солиқларнинг турлари кўпайиб борди.
- ❖ Масалан, хайр-эҳсон эҳтиёжлари учун солиқ-закот ижтимоий кескинликни юмшатиш учун мўлжалланган, камбағаллар, етимлар ва йўловчиларга хайр-эҳсон беришда фойдаланилган.



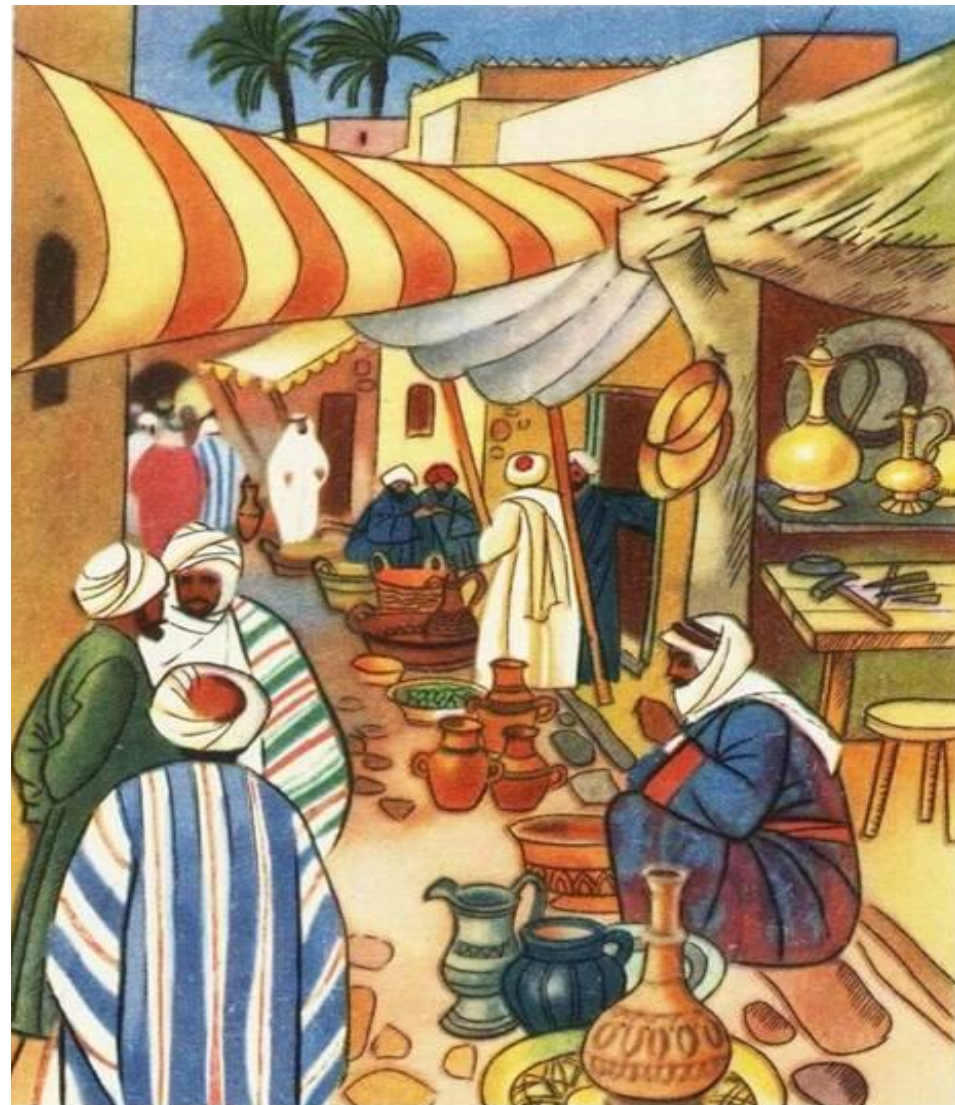
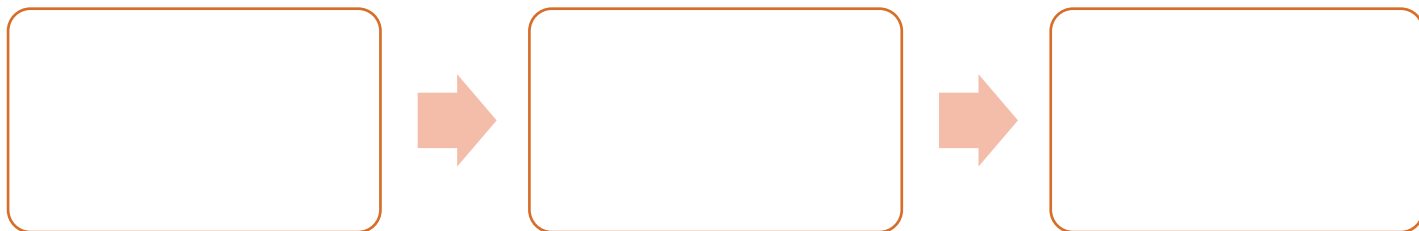
# 1. Арабларнинг турон ҳудудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ Суғдийларнинг асосий қисми *жузья* ва *хирож* тўлашган.
- ❖ *Хирож* ер солиғи бўлиб, “*муқассама*” деб аталган ва кўпинча ялпи маҳсулотнинг 3/1 қисмини ташкил этган.
- ❖ Хирож тўловчи аҳоли қатлами “*ҳаррос*” деб аталганлар.
- ❖ Мовароуннаҳр ва унга қўшни ҳудудларда жамоачилар солиқлар, узлуксиз урушлар, талон-тарожлардан қийналиб қолиб, йирик ер эгаларидан паноҳ излашга мажбур бўлган.
- ❖ Бу жараёнда жамоачилар ерга ишлаш ҳуқуқини сақлаб қолган ҳолда йирик заминдорларга солиқ тўлаш асосида ўзаро келишиб олишган.



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ Солиқ йиғувчилар “*омил*” деб юритилган.
- ❖ Солиқлар 2 шаклда тўланган:



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

❖ Ушбу даврда солиқлар қуйидаги шаклларда йиғилган:

- вазифа (ўлпон),

- жузья (жон солиғи),

- хирож (ер солиғи)

❖ Хирож солиғининг ундирилиш тартиби 3 хил кўринишда амалга оширилган:

мисаҳҳа — қатъий белгиланган ставкада;

муқотта — қатъий белгиланган суммада;

муқассама — ҳосилнинг муайян улушида (масалан, ҳосилнинг  $1/3$  микдори) амалга оширилган.

# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❑ Аксарият ҳолларда хирож Наврўз байрами арафасида йиғиб олинган.
- ❑ Жузяни мусулмон бўлмаган фуқаролар (озод эркаклар) тўлаганлар.
- ❑ Хотин-қизлар, кексалар, воизлар, камбағаллар ва қуллар бу солиқни тўлашдан озод қилинган.
- ❑ Солиқ миқдори шартнома бўйича белгиланган, жузя фуқароларнинг ўзига тўқлик даражасига қараб ундирилган.



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❑ Шунингдек, чорвадорлардан (чорва туёғига қараб “натура”да), ҳунарманд ва савдогарлардан (агар солиққа тортилмайдиган энг кам миқдордан ошиб кетган муайян йиллик «даромад мавжуд бўлганида) ҳам алоҳида солиқлар ундирилган.
- ❑ Шу билан бир қаторда фойдали қазилмалардан олинган даромад солиқлари ҳамда мажбурий ишлаб бериш — каналлар қозиш ва уларни тозалаш, янги йўллар қуриш ва эскиларини тузатиш, кўприклар қуриш, шаҳар ва қалъа деворларини барпо этиш ва мустаҳкамлаш каби вазифаларни бажариш ҳам солиқлар қаторида турган.
- ❑ Марказий Осиёда солиққа тортишнинг арабча тизимини жорий этиб, яъни соддалаштирилган тизимга ўтиб, *ягона солиқ йиғишни йўлга қўйган.*



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

Солиққа тортиш тизимига кўра ерлар икки гуруҳга бўлинган:

Ушр ерлари

арабларга қарашли ерлар

ҳосилнинг  $\frac{1}{10}$  қисмидан  
солиқ (муносима) олинган

Хирож ерлари

Қолган бошқа ҳаммаси  
хирож ерлари

ҳосилнинг  $\frac{1}{3}$  қисмидан  
 $\frac{1}{2}$  қисмигача муносима  
олинган

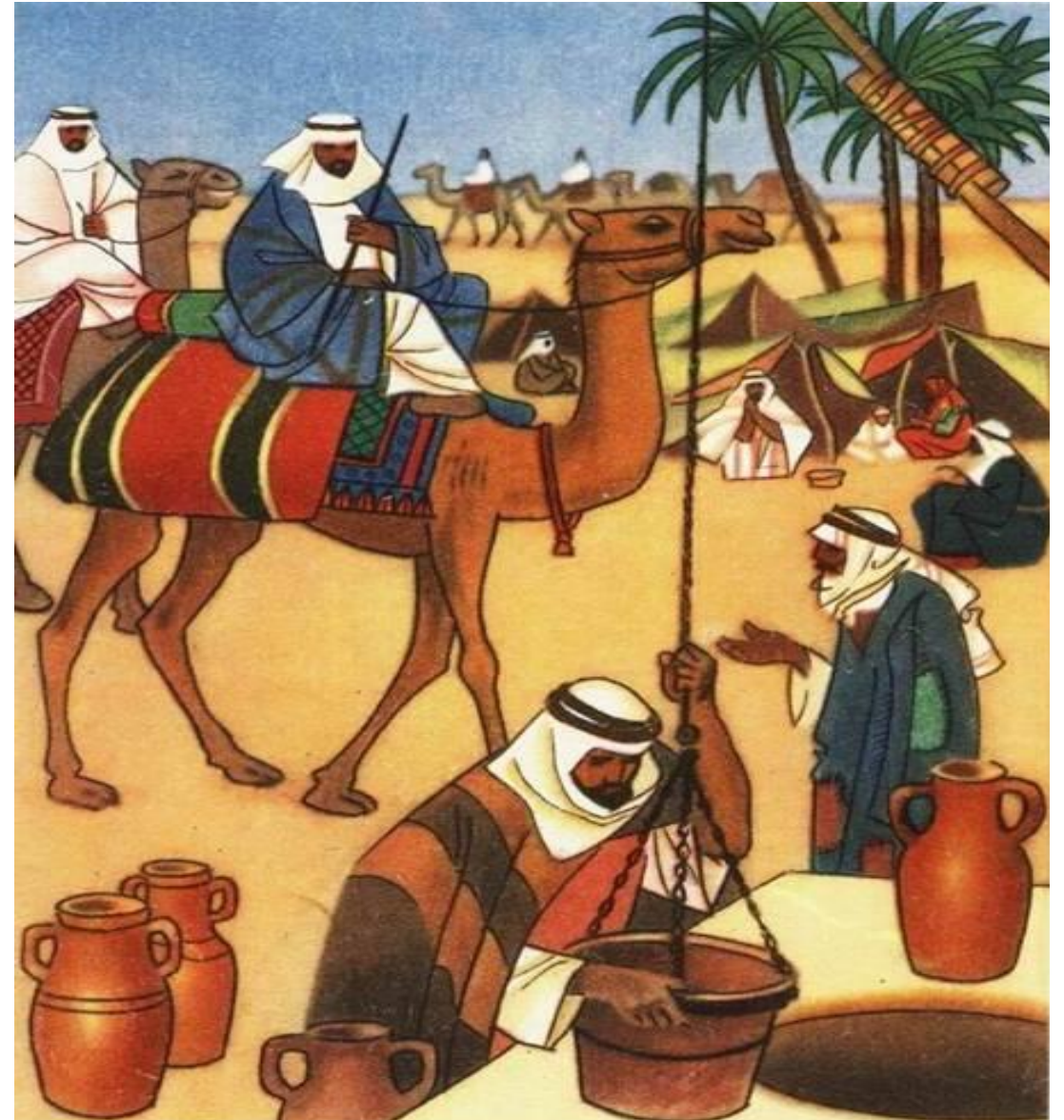
# 1. Арабларнинг турон ҳудудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❑ Бундан ташқари экин майдонига қараб қатъий тарзда, шунингдек, узумзорлар ва боғлардан белгиланган миқдорларда солиқ олинган.
- ❑ Чорвадорлардан солиқ асосан мол боши сонига қараб олинган.
- ❑ Ҳунармандлар ва савдо аҳли йиллик даромаддан ошган тақдирда солиқ тўлаганлар.



# 1. Арабларнинг турон ҳудудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❑ «Закот» сўзи кейинчалик хунармандчилик, савдо ва чорвачилик солиғига нисбатан кўлланиладиган бўлган.
- ❑ Бундан ташқари, турли фойдали қазилмалардан кўрилган даромад ва бевосита вориси бўлмаса, меросдан ҳам солиқ ундириш таомилга айланади.
- ❑ Солиқнинг яна бир кўриниши «жузя» жон солиғи ҳисобланган. У мусулмон бўлмаган эркаклардан ундирилган.



# 1. Арабларнинг турон ҳудудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ Сулҳ шартномасига биноан бухороликлар ҳар йили арабларга бож-хирож тўлаб туриш мажбуриятини оладилар.
- ❖ Шу билан бирга, араблар учун ўтин, от-улов учун ем-хашак ва сув ташиб бериш мажбурияти ҳам мавжуд эди.



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ ЗАКОТИ-ЧАКАНА (ар. ўзб) - араблар ҳукмронлиги даврида жорий қилинган, ўрта асрлар ва ундан кейинги даврларда 40 бошдан кам қўйи бўлган фуқаролар закот тўламаган, аммо закоти-чакана, яъни майда закот тўлаши шарт бўлган.

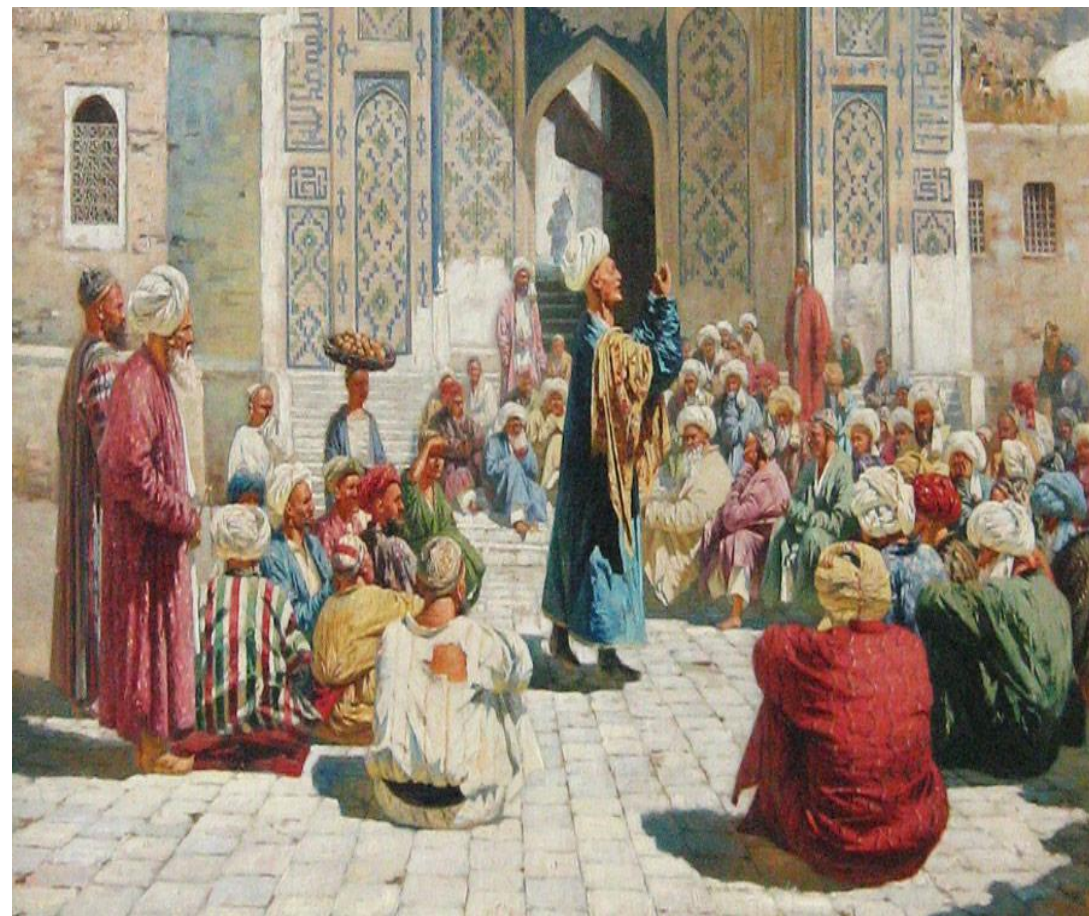


# 1. Арабларнинг турон ҳудудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ ХИРОЖ (ар.) - араблар ҳукмронлиги даврида жорий қилинган ва ундан кейинги даврларда аҳолининг барча табақалари учун мажбурий бўлган, давлат томонидан ундириладиган энг кенг тарқалган солиқ тури.
- ❖ Мазкур солиқ асосан Шарқ мамлакатлари, хусусан, мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, араблар босқини даврида истило этилган мамлакатларда, исломни қабул қабул қилмаган барча тоифадаги мусулмон бўлмаган аҳолидан ундирилган.
- ❖ Кейинчалик у аҳолининг этник, ижтимоий мансублигидан қатъий назар барча учун мажбурий тўлов турига айланган.
- ❖ Солиқ миқдори аҳолининг бой-камбағаллигига қараб, ер, мол-мулк миқдори ҳамда оила аъзоларининг нуфузига қараб белгиланган.
- ❖ Ундирилган солиқ махсус тайинланган солиқ ходимлари томонидан қуйи бошқарув вакиллари, яъни ер-сув жамоаси раислари, қишлоқ оқсоқоллари, диний маҳкамаларнинг ҳамда вақф мулклари бошлиқлари гувоҳлигида амир, хон, бек хазинасига туширилган.

# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ ВАҚФ (ар.) - арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши жараёнида давлат ҳукмдорлари томонидан жорий қилинган.
- ❖ ВАҚФНОМА (ар.ф.-т) - вақф ҳужжатлари. Вақф мулкларини вақтинча ёки доимий равишда бир шахсдан иккинчи бир шахсга ўтганлигини тасдиқловчи, ихтиёрий берилганлиги ёки васият қилиб қолдирилганлиги тўғрисидаги ҳужжат.



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

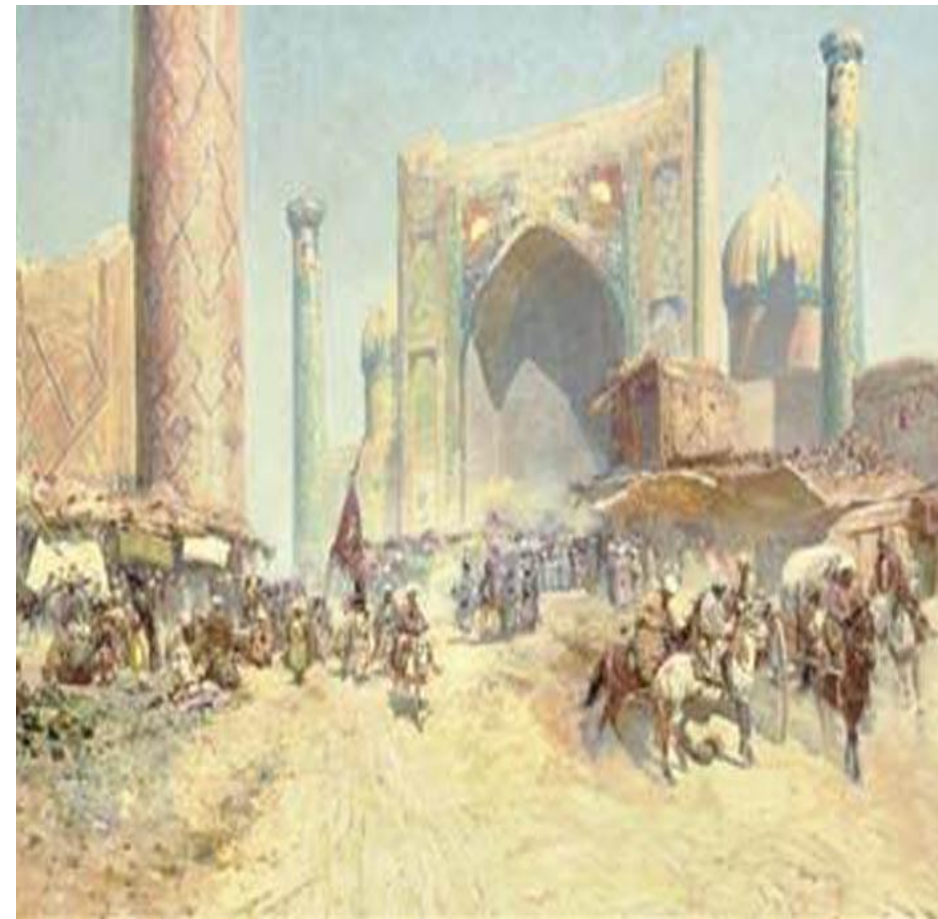
- ❖ Халифалик даврида солиқ тизимининг қарор топиши ва ривожланиши йирик мутафаккир, қонуншунос Абу Юсуф Ёкуб ибн Иброҳим ал Ансорий (731-798) асарларида етарли даражада кенг ёритиб берилган.
- ❖ Бизгача унинг «*Китоб ал-хирож*» асари етиб келган. Дастлабки кезларда, юқорида айтиб ўталганидек, давлат хазинасини тўлдирувчи асосий ва ҳар томонлама қулай манба закот бўлган.
- ❖ Кейинчалик закот ўрнини садақа эгаллаб, бу йиғим ночор кишиларга бериладиган ёрдамдан иборат бўлган.





# 1. Арабларнинг турон ҳудудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ Араб ҳукмдори Ашрас ибн Абдуллоҳ ас-Суламий (727—729 йилларда ноийб) қисқа давр ичида иккита бир-бирига қарама-қарши йўл тўтган.
- ❖ У янги мусулмонлардан жузья ва хирож олинмайди деб эълон қилиб, “арабларнинг кучи - исломда”, уни қабул қилган кишилар истилочиларга қаршилик кўрсатишни тўхтатади деб ҳисоблаган.
- ❖ Ашраснинг сиёсатига Суғд зодагонлари қаршилик кўрсатишди, зеро, улар хирождан озод қилиш мавжуд тузум негизларини қўпоради деб билишган.



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ Ҳатто, Гурак хат билан Ашрасга мурожаат қилиб, унинг қарори хирожни бутунлай тугатишга олиб келди, энди солиқ ундирадиган ҳеч ким қолмади, деб огоҳлантирган.
- ❖ Хирождан озод этиш хазина тушумларини кескин қисқартириб юборгандан сўнг Ашрас Гуракнинг ҳақ эканлигига ишонч ҳосил қилиб, “Араб ҳокимиятининг кучи - хирожда” деган шиорни кўтариб чиққан.
- ❖ У ўз вақтида ал-Жарроҳ таклиф қилган сиёсатга қайтиб, жузядан хатна қилдирган янги мусулмонларгина озод этилади деган ғояни олға сурган.



# 1. Арабларнинг турон худудларини эгаллаши билан Марказий Осиё мамлакатларида солиқ муносабатларининг ўзгариши.

- ❖ Суғд ва Бухоро аҳолиси бу адолатсизликка нисбатан қаршилик билдириб, кўзғолон кўтаришган.
- ❖ Самарқанд атрофида етти минг кишидан иборат суғдийлар тўпланишиб, итоат этмасликларини намоиш қилишган.
- ❖ Ниҳоят, олиб борилган номақул солиқ сиёсати туфайли арабларга қарши қудратли ҳаракат авж олиб, Мовароуннаҳр беш йилдан кейин араблар тасарруфидан халос қилинган.



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❖ Босиб олинган мамлакатларда араблар дин тарғиботи йўлида турли солиқлар, мажбуриятлар ва йиғимларни жорий этадилар.
- ❖ Кимда-ким ислом динини қабул қилса, уларни солиқлардан озод этиш тўғрисидаги ҳукмлар ҳам аҳоли эътиборидан четда қолмаган.



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❖ Хусусан, маҳаллий аҳоли ислом динига ўтишини тезлаштириш мақсадида араблар ислом динига янги кирган кишиларга турли имтиёзлар бериб бошлаганлар, хусусан, уларни асосий солиқларни тўлашдан озод этганлар.
- ❖ Араблар маҳаллий аҳолига нисбатан ҳайрихоҳлик сиёсатини юритганлар. Масалан, халифа Умар II (717—720 йилларда ҳукмдор) Хуросон нойиби ал-Жарроҳдан ислом динига кирган кишиларни хирож ва жузядан озод қилишни талаб қилган.
- ❖ Ал-Жарроҳ, расман унга бўйсўнган, лекин янги мусулмонларга қушимча шарт - хатна килдиришни ҳам кўйган.



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❑ Босиб олинган шаҳар ва қишлоқларнинг ислом динини қабул қилмаган барча тоифасидан бирдек жузья (жон солиғи) фақат мол-мулкка эгалик ҳуқуқига эга эркаклардан ундирилган.
- ❑ Хотин-қизлар, кексалар, ерсиз, мулксиз тоифа кишилар бундай солиқни тўлашдан озод этилганлар.
- ❑ Қолган барча тоифадаги аҳоли эса умумий ер солиғи хирож тўлашлари шарт бўлган. Хирож миқдори ҳосилнинг  $1/3$  (баъзи манбаларда унинг миқдори  $1/5$ ,  $1/10$  эканлиги қайд этилади) қисмига қадар етган эди, баъзан ундан ортиқ бўлган.
- ❑ Жузья, хирож ва бошқа солиқлардан ташқари, зироатчи аҳоли гарданида бошқа оғир солиқ турлари ҳам бўлган.

## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❑ «Жузья» мусулмон бўлмаган эркаклардан ундирилган, унинг ҳажми келишув асосида белгиланган.
- ❑ Маст қилувчи ичимликлар ва сўйилган ҳайвонлар бундай солиқ тури сифатида қабул қилинмаган.
- ❑ Араблар ўз мустамлакачилик мавқеларини мустаҳкамлаб олиш мақсадида солиқ сиёсатидан ислом манфаатлари йўлида кенг фойдаланишга уринганлар. Солиқ тўлашдан ислом динини қабул қилган аҳоли озод қилинган.
- ❑ Хусусан, араблар Ўрта Осиёни босиб олганларидан сўнг хирожни маҳаллий одат бўйича ёзнинг ўртасида ҳамда иккинчи ярмида, ғалла пишиб етилганда ва кеч кузда ёки эрта баҳорда йиғиб олганлар. Бу эса айрим ҳолларда халқ ғалаёнларини кўтарилишига сабаб бўлган.



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

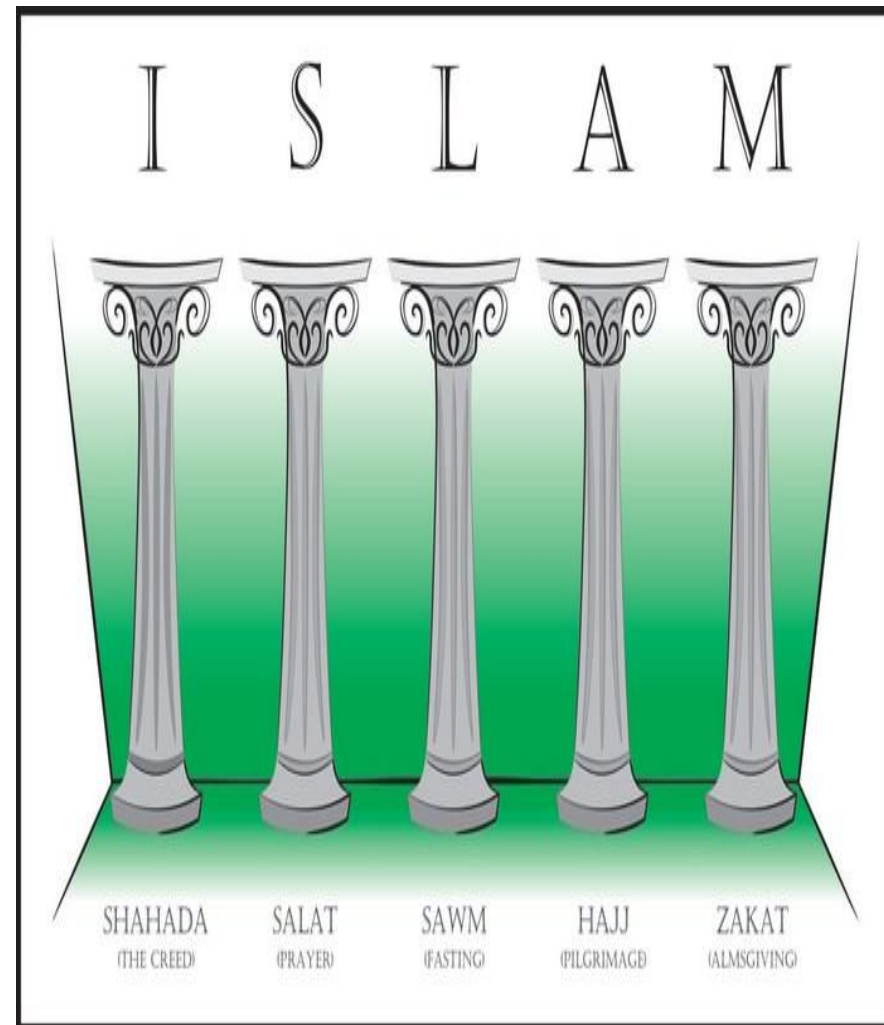
- ❑ ЖУЗЯ - дастлаб Араб халифалигида, кейинчалик бошқа мусулмон давлатларида ғайридин кишилардан олинган солиқ.
- ❑ Ўз даврида шариат меъёрларига кўра мусулмон бўлмаган фуқаролар жон солиғи тўлашлари шарт бўлган.
- ❑ Албатта, унинг бир қанча шартлари бўлиб, шулардан бири жузья тўловчи жисмоний шахс балоғат ёшига етган бўлиши керак бўлган.
- ❑ Қариялар ва аёллар, болалар, қул ва гадойлар жузядан озод қилинган. Жузья асосан пул ва натура тарзида ундирилган.





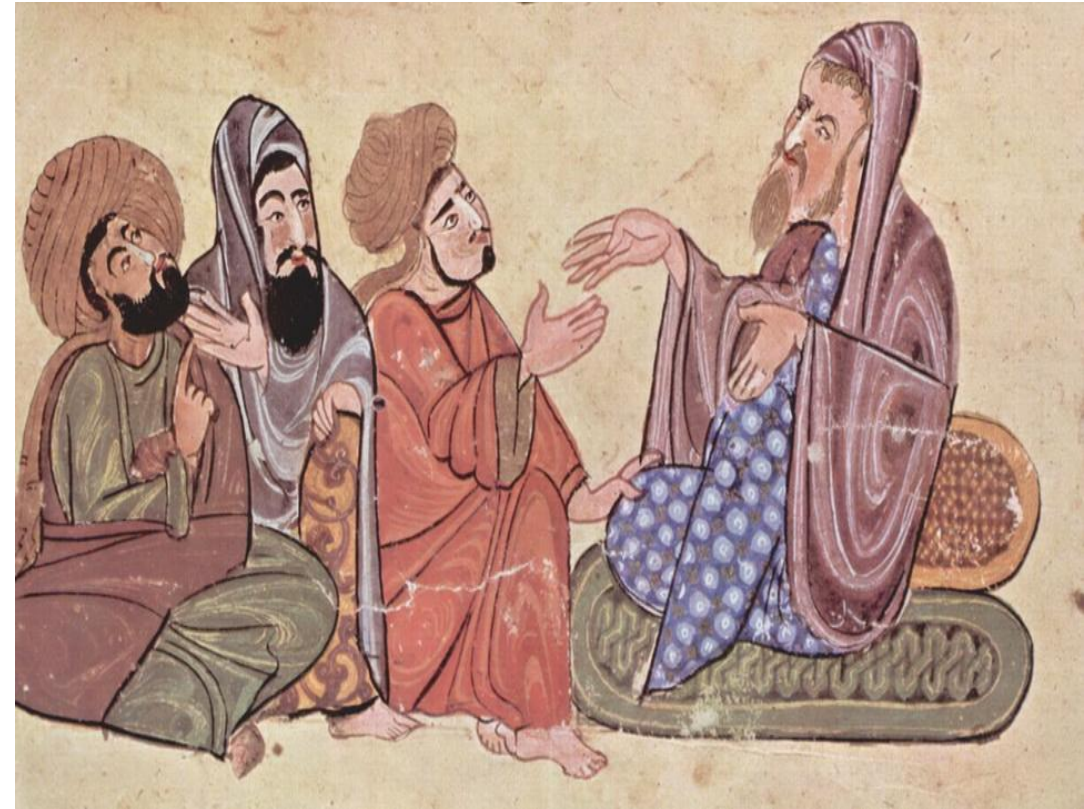
## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❑ ЗАКОТ (ар.) - Дастлаб араблар томонидан босиб олинган ҳудудларда аҳолидан ундирилган диний солиқ сифатида шаклланган, кейинчалик чорва моллари, ҳунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарувчи усталар, савдогарлар ҳамда бошқа тоифадаги мулкдорлардан олинган солиқ, баъзан у амалдорлар ва руҳонийларни таъминлаш учун ҳам ундирилган.
- ❑ Ислом динининг беш асосий фарзларидан бири мусулмон бўлган, маълум бойликка эга бўлган, ўз даромадига эга бўлганлар закот беради. Закот миқдори пул даромадларининг қирқдан бир улушига тенг.



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❑ Мусулмон ҳуқуқшунослари «закот» тушунчасини «тозалаш» (беғунох мусулмоннинг ўз бойлигидан фойдаланишини закот тўлаш «тозалайди») маъносида талқин этадилар.
- ❑ Эҳтиёжманд жамоа аъзолари фойдасига доимий равишда йиғиладиган солиқ сифатида закот хирождан кейин жорий қилинган



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

Кейинчалик Ўрта Осиё жамиятида инсонларга меҳр-мурувват, саховат кўрсатиш мақсадида ислом анъаналарига кўра закотни фақат балоғат ёшидаги ва тўлашга қодир бўлган мусулмонлар берганлар ҳамда у қуйидагича олинган:



экинзорлардан;

узумзорлардан ва хурмо дарахтидан;

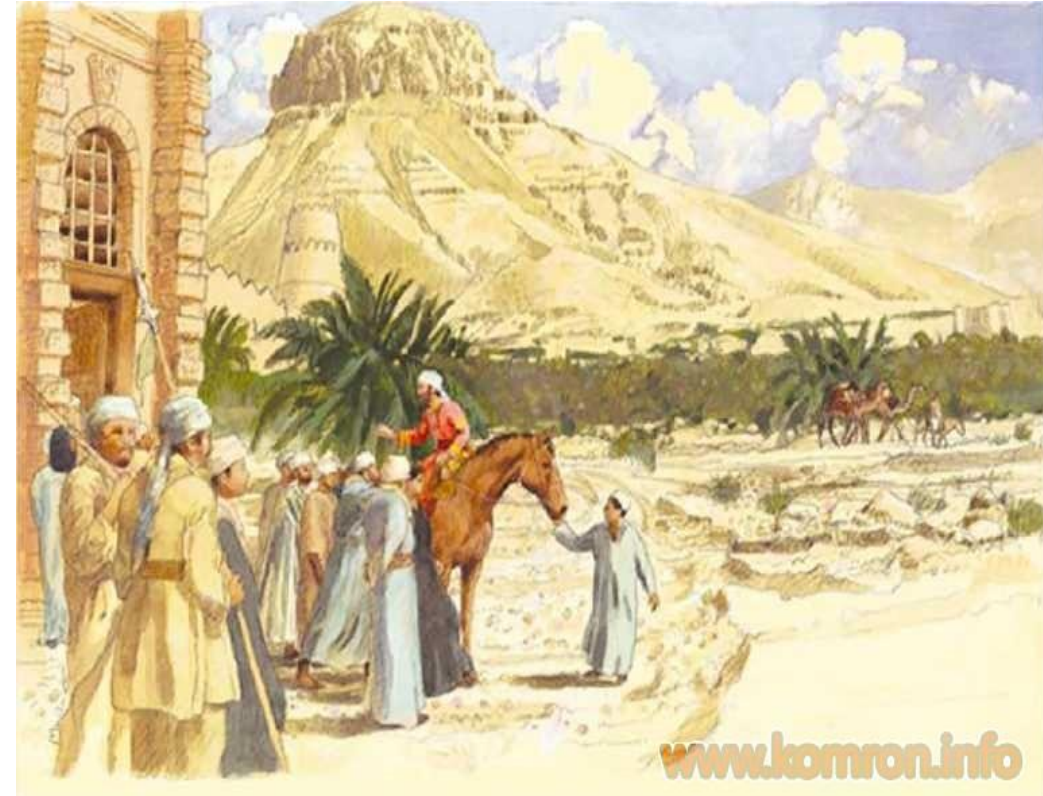
чорвадан;

олтин ва кумушдан;

сотиладиган моллардан ва ҳоказо.

## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- Деҳқончилик маҳсулотларидан олинадиган закот ҳосилнинг ундан бир қисми миқдорида ҳосил уриб-йиғиб олинган пайтда олинган бўлса, бошқа турдаги нарсалардан уларнинг қирқдан бири миқдорида йил тугагунча олинган.
- Муҳим жиҳати шунда бўлганки, йиғиб олинган закотдан ёрдам олишга ҳеч нарсаси йўқ ночорлар, камбағаллар, закот йиғиб олувчилар, тақдирланишга арзигулик кишилар (муайян тоифа вакиллари), қарзини тўлашга қодир бўлмаган шахслар, ғозийлар, уйига қайтиб беришга маблағи бўлмаган мусофирлар ҳақли бўлганлар.

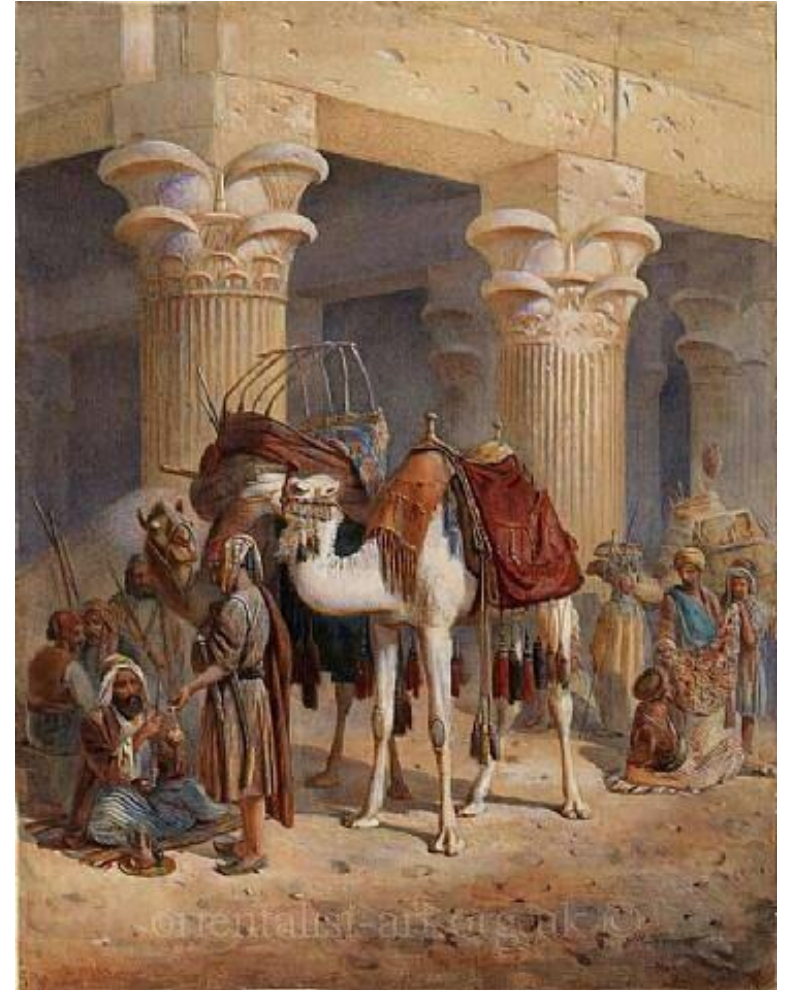


## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❖ Кўпчилик ҳолларда мискин, фақир, бева-бечораларга эҳсон тариқасида ҳам тарқатилган.
- ❖ Кўпинча деҳқончилик маҳсулотларидан олинадиган закот «утр» деб аталиб, одатда қози ихтиёрига эмас, балки хазинага тушган.
- ❖ Шунингдек қазиб олинадиган олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар, денгиз маҳсулотлари ва топиб олинган хазиналардан тушадиган закот ҳам давлат хазинасига тушар эди.
- ❖ Кўп ҳолларда закот деганда чорва, пул ва сотиладиган моллардан олинадиган солиқ ҳам тушунилган.

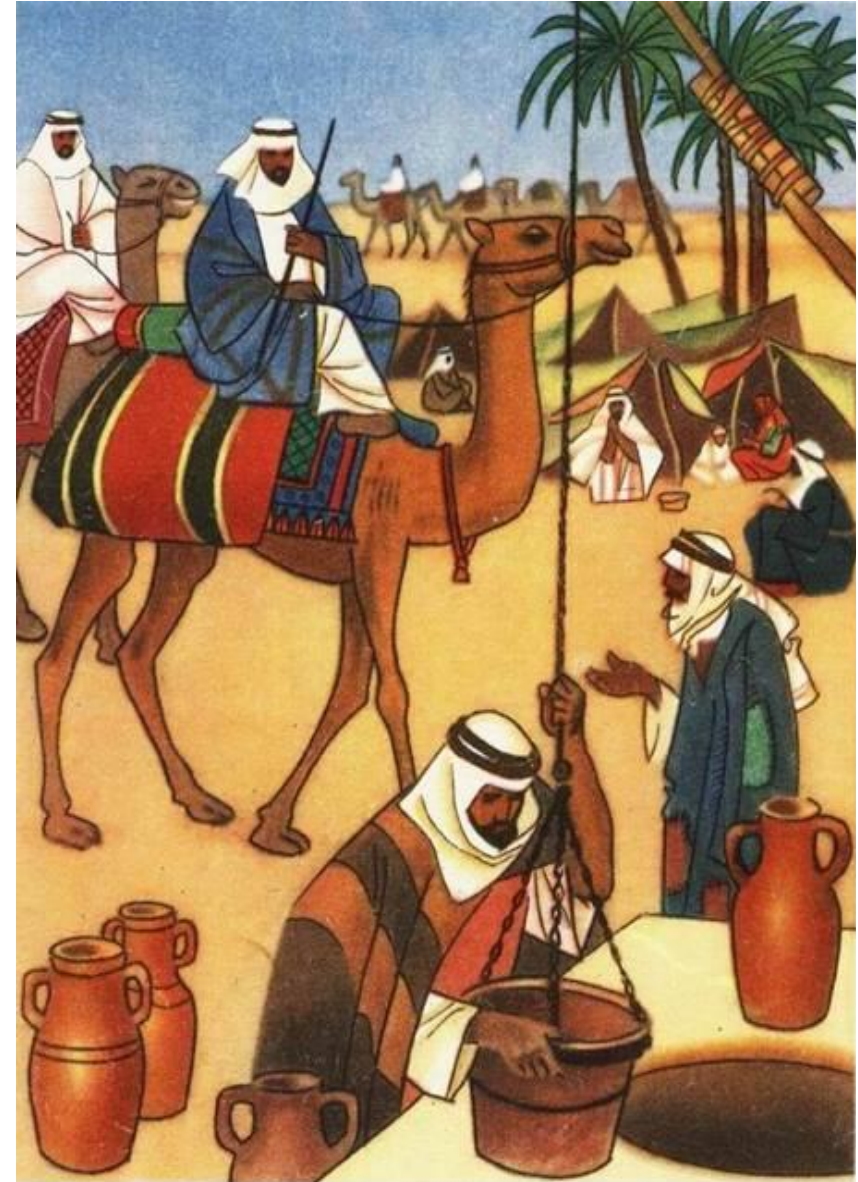
## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❖ Умуман закот ихтиёрий хайриянинг бир тури бўлиб, мусулмон банда ўз даромади ёки мулкини бир қисмини Аллоҳ йўлида хайр-эҳсон сифатида сарфлаган.
- ❖ Мусулмон кишиси ўз даврида ўз даромаднинг  $1/5$  қисмини қашшоқлар, етим-есирлар, ёлғизларга бериб, қолган қисмини ўз эҳтиёжига, сарфлаган.
- ❖ Шу билан бирга, закотдан ташқари гарчанд солиқ бўлмаса-да, мусулмон давлатларида, хусусан, Мовароуннаҳрда тарихан закотнинг мазмун-моҳиятига яқин бўлган «садақа» тушунчаси ҳам мавжуд бўлган.



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❖ Жамиятда инсонларнинг ҳуқуқий мавқеи, ижтимоий тоифасига кўра «садақа» - (арабча – чин дилдан қилинган эҳсон) хайру-эҳсон тушунчасида ҳам қўлланилган.
- ❖ Садақа бериш исломда имкони бўлган ҳар бир киши учун фарз ҳисобланади.
- ❖ Бировга садақа бера олишга қурби етмайдиган кишилар садақа олишлари мумкин бўлган, садақанинг қуйидаги турлари мавжуд бўлган:
- ❖ Бир марталик хайру-эҳсон кўринишдаги садақа, каффорат, яъни хайрли мақсадларга сарф этиладиган жарима кўринишдаги садақа, ўзига тўқ бўлган мусулмонларнинг даромадларидан йуқсил, мискинлар фойдасига ажратиб бериладиган садақа ва ҳоказо.



## 2. Араблар томонидан ундирилган исломий солиқлар мазмуни.

- ❖ Дастлабки икки ҳолатда садақа пул, овқат, кийим-кечак, хизмат кўрсатиш ва уй-жой билан таъминлаш, карздан ва мажбуриятдан кечиш каби шаклларда бўлган.
- ❖ Учинчи ҳолатда садақа - фақат пул билан бериладиган, у махсус солиқчилар томонидан йиғилиб, марказий ёки маҳаллий хазина (байт ул-молга) келиб тушган.
- ❖ Ҳуқуқий ва тарихий ҳужжатларда садақанинг мажбурий турига закот, хирож, ушр, фитр, каффорат (жарима) кабилар кирган.
- ❖ Ихтиёрий садақалар эса худойи, туйлар, зиёфатлар, хайрия ташкилотларига, жамғармаларга бериладиган моддий ҳаражатлардан иборат бўлган.



### 3. Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими. Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида солиқ сиёсати.

- ❖ Сомонийлар даврида (874-999 йиллар) Халифалик солиқлари ўзгаришсиз сақланган бўлиб, улардан мушрифона ва бегар янги турлари жорий этилган.
- ❖ Халифалик давридан фарқли равишда солиқларнинг талончилик мазмуни ўзгариб, унинг минтақада марказлашган давлат тизимига айлантирилиши рўй беради.



## Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими.

- ❖ Сомонийлар даврида ер эгаллигига асосланган ишлаб чиқариш асослари тоборо кучая бошлагач, улардаги мулкый бўлиниш ҳам турли шаклларда бўлиб, олинаётган солиқ турлари ҳам кўпая бошлаганлигини кўриш мумкин.



## Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими.

### Қуйидаги ер эгаллиги турлари бўлган:

#### Мулки султоний

- султонга (амирга) тегишли ерлар. Солиқлар асосида ундан тушадиган даромадлар давлат хазинасига тушган. Бу жуда катта ер-мулкларни, шу жумладан, кўп сонли деҳқонларнинг ер-сув ва бошқа даромад келтирадиган мол-мулклари хиссасига тўғри келган.

#### Мулк ерлари

- улар хусусий мулк ерлари бўлиб, улар йирик ер эгалари, заминдорларга қарашли бўлган. Улар хиссасига тўғри келадиган солиқлар султон хазинасига тушган

#### Вақф ерлари

- улар масжид, Мадраса ва бошқа диний муассасалар тасарруфидаги ерлар бўлиб, улардан олинадиган даромадлар диний муассасалар эҳтиёжи учун сарф қилиниши билан бирга, йирик ислом арконлари, зиёли ва уламолар улардан хайрия мақсадларда ҳам фойдаланганлар.

# Сомонийлар даврида солиқ солиш мақсадларида ерлар асосан икки турга бўлинган:

## 1. Мулки хирож

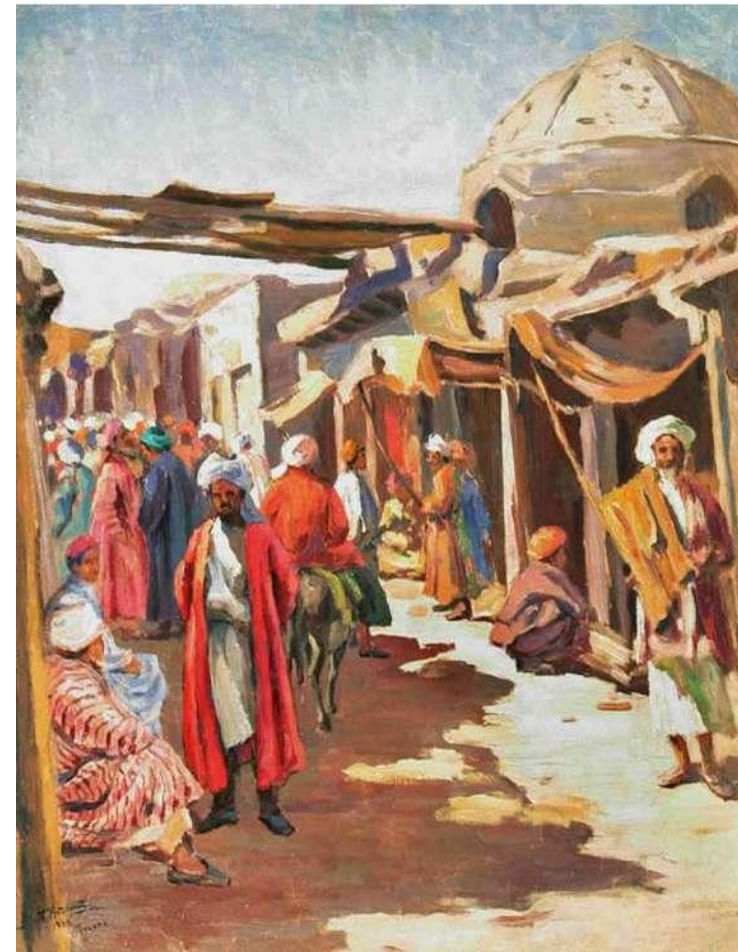
- жами солиқ олинадиган ерлар. Аҳолининг аксарият табақалари даромад туридан ва шаклидан қатъи назар, давлатга ер солиғи тўлашлари шарт бўлган. Жумладан, «мулки султоний» ҳам шу тоифага кирган.
- Аҳоли бундай ерлардан ҳосил миқдоридан келиб чиқиб, даромаднинг учдан бирини давлатга солиқ тарзда топширганлар.

## 2. Солиқ тўлашдан қисман ёки бутунлай озод этилган ерлар.

- Бундай ерлар олий мусулмон рухонийлари, жумладан, авлиё ва пирлар, юқори табақа эшонлар, хўжалар ва уларнинг авлодлари ҳамда Пайғамбар авлодларидан бўлган сайидлар мулки ҳисобланган.

## Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими.

- ❖ Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида солиқлар асосида шакллантириладиган турли тўловлар билан биргаликда сомонийлар даврида кўплаб давлат мажбуриятлари ҳам муҳим аҳамият касб этган.
- ❖ Жумладан, йирик-йирик сув иншоотлари, ариқлар, зовур ва каналлар, дамбалар қурилишида кўплаб қишлоқларнинг оддий аҳолиси мажбурий меҳнатга жалб этилган.
- ❖ Бунда улар мажбуриятни бажаришни ўз ҳисобларидан ўтаганлар.
- ❖ Айрим ҳолларда солиқ олишда аҳолининг ижтимоий мавқеи ҳамда турмуш тарзи ҳам инобатга олинган. Бу айниқса, илк ўрта асрларда яққол намоён бўлганлигини кўришимиз мумкин.



## Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими.

- ❖ Исмоил Сомоний айрим муҳим лавозимларни мерос қилиб қоладиган тарзида шакллантирар экан, аҳолидан солиқ йиғувчи мушрифлар учун ҳам анчагина имтиёзлар яратган.
- ❖ Айни вақтда ер, жон солиқларининг миқдори маҳаллий аҳоли турмушига, гарданига оғир юк бўлиб тушган.
- ❖ Жумладан Нух ибн Мансур ҳукмронлиги йилларида деҳқонлардан йилига икки марта солиқ йиғиб олинган.
- ❖ Айрим ҳолларда солиқлар бирмунча барвақт, йил бошида ундириб олинган, бу эса аҳолининг маҳаллий ҳукмдорларга нисбатан ғазабини кўзғатган.

## Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими.

- ❖ XI асрдан бошлаб, Ўрта Осиёда шартли ерга эгалик «иқта» кенг ёйилади.
- ❖ Ер муайян муддатга совға қилиниб, «иқтадор» фойдасига маълум бир даромаднинг тўлиқ ёки бир қисми тегадиган бўлди.
- ❖ «Иқта» эгалари махсус фармон билан белгиланган тартибдагина деҳқонлардан солиқ ундира оларди.
- ❖ Солиқлар миқдори «иқта» ер совға қилинганидан аввал қанча бўлса, шунча бўлиши шарт эди.
- ❖ Нафақат ерни, тегирмон, ҳаммом, бозордаги дўкон ва бошқа нарсалардан тушадиган солиқ ёки даромадни ҳам «иқта» тарзида бериш мумкин бўлган.



## Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими.

- ❖ Ўрта Осиёлик ҳукмдорлар чет эллардан келиб, деҳқончилик билан шуғулланувчи катта ер эгалари ва султонларга ҳам уларнинг хизматларини инобатга олиб иқта инъом этганлар.
- ❖ Демак, ўрта асрларда иқта тизими солиқлар тўлашдан бирмунча ҳимояланган, аммо давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий мақсадларида ва ҳалқ манфаатлари йўлида ўз мол-мулкининг ёки даромадининг бир қисмини сарфловчи тизимнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, унинг давлат хазинасини шакллантиришдаги ўрни катта бўлган.





## Сомонийлар давлатида солиқ муносабатлари тизими.

- ❖ Сомонийлар даврида давлат даромадлари ва ҳаражатларини бошқариб турувчи олий молия амалдори, яъни муставфий девони марказий идора тизимида катта ўрин эгаллаган эди.
- ❖ Аввало ҳали шартли ва доимий мулк қилиб берилмаган султон ерлари, яъни давлат майдонлари мавжуд бўлган.
- ❖ Бу ерлар хазинага солиқ тушумлари ва иқта тақсимоти фондининг асосий манбаи хизматини ўтаган.
- ❖ Солиқлар давлатларнинг махсус шахслари томонидан йиғилиб, улар давлат хазинасига тушган.
- ❖ Бутун сиёсий тизим аввало ғоят улкан ер фонди ҳисобига яшаган, даромадлар тушадиган асосий манба ердан олинadиган даромадлар ҳисобланган.
- ❖ Хусусий ва давлат ерлари хазинага солиқ тушадиган иқта тақсимот фондининг асосий манбаи бўлган. Бу эса феодал ер эгаллиги ҳукмронлик қилган даврнинг ўзига хос тартиби эди.

## Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида солиқ сиёсати.

- ❖ Сомонийлар давлатида ҳарбий харажатларнинг ўсиб бориши шоҳ саройида турк гвардияси таъсирини кучайтиради.
- ❖ Давлатда мансаб талаш, фитна ва хазина талончилиги авж олиши натижасида чуқур инқироз ҳолати вужудга келади.
- ❖ 996-999 йиллар мобайнида чигил ва ёғмо туркларининг Қорахонийлар сулоласи Мовароуннаҳрда Сомонийлар ҳукмронлигини тугатиб ҳокимиятни эгаллайдилар.



## Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида солиқ сиёсати.

- ❖ Қорахонийлар даврида марказлашган деспотик бошқарув ўрнига удел (вилоятларга бўлиб) бошқаруви ва деҳқон заминдорлиги ўрнига хонлик иқто ер эгалиги вужудга келади.
- ❖ Иқто мулкчилигида ер муайян муддатга, кўрсатган хизматлари учун совға қилиниб, “Иқтодорлар” фойдасига маълум даромаднинг тўлиқ ёки қисман улуши муқтага (иқтодорга) қолдирилган.
- ❖ Муқталар махсус фармон билан белгиланган тартибдагина деҳқонлардан солиқ ундира олганлар.
- ❖ Солиқ миқдори ер инъом этилгандан олдин қанча бўлса, ўшанча олинган.
- ❖ Нафақат ер, балки тегирмон, ҳаммом, савдо дўкони ва бошқа мулклардан тушадиган даромадлар ҳам иқто сифатида берилиши мумкин эди.

## Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида солиқ сиёсати.

- ❖ Қорахонийлар давлатида солиқлар Сомонийлар давридагидек вазифаларни бажарган бўлсада, бу даврда уларнинг майда ва ўрта ишлаб чиқаришни ривожлантиришга йўналтирилганлигини ҳам қайд этиш мумкин бўлади.
- ❖ Қорахонийлар даврида солиқ тизими учун, шубҳасиз, улкан ер ва мулк захирасининг мавжудлиги, у давлатнинг асосий даромадлар тушадиган манбаи ҳисобланган.



## 4. Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатида шаклланган солиқлар тизими

❖ Ғазнавийлар даври бошқарув тизими ўзининг мураккаблиги билан диққатни жалб этади. У кўп жиҳатдан сомонийлар, қорахонийлар замонидаги давлат бошқаруви шу жумладан, солиқ тизимларига яқин ва ўхшаш.



## 4. Ғазнавийлар давлатида шаклланган солиқлар тизими

- ❖ Маҳмуд Ғазнавий даврида (997-1030 йиллар) Хоразм ҳукумдори Олтинтош вилоят хирожини ўзида иқта ҳақи сифатида сақлаб қолиш таклифини бош вазирга юборади.
- ❖ Шунда бош вазир: - “Амир Олтинтошга маълум бўлсинки, у Маҳмуд Ғазнавий бўла олмайди. Солиқларни йиғ, хазинага етказ, ундан сўнг ўз таъминотинг учун сўра. Қул учун шохликда ўз ҳукумдори билан бир қаторда талаб қўйиш жуда хавфлидир”! – дейди.
- ❖ Низомулмулкнинг ёзишича “Ғазнавийлар иқта бермаганлар. Хазинадан йилига харажатлар учун 4 марта маблағ ажратилган. Амирлар солиқларни йиғиб хазинага топширганлар. Хазинадан ҳар 3 ойда вилоятлар учун маблағ ажратганлар. Улар эса рози ва фаровон эдилар”.



## 4. Салжуқийлар давлатида шаклланган солиқлар тизими

- ❖ Салжуқийлар даврида айрим шартлар асосида иқтадорлар ўз фойдалари ҳисобига рента йиғиш ҳуқуқини оладилар.
- ❖ Шундай бўлсада муқталар (иқтадорлар) ўз фойдалари ҳуқуқларини янада кегайтиришга ҳаракат қилганлар.
- ❖ Низомулмулк бу хусусда шундай ёзади “Иқтага эга муқта бўлсинким, ҳалққа нисбатан уларга юкланган солиқни тўғри ва қонуний йўл билан йиғсинлар.
- ❖ Бунда ҳалқ соғлиғи, мулклари, хотин-болалари хавфсизлиги таъминлансин.
- ❖ Уларнинг буюмлари ва ерлари дахлсиз бўлсин ва муқалар ҳалққа нисбатан бошқача йўллارни тутмасинлар”.



# 4. Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатида шаклланган солиқлар тизими

❖ Тарихимизнинг салжуқийлар, ғазнавийлар, қорахитойлар ва хоразмшоҳлар даврида солиқларнинг сомонийлар ҳамда қорахонийлар давридаги шаклланган функциялар тизими айрим сулолавий ўзгаришларни истъисно қилганда, деярли аввалгидек давом этган.

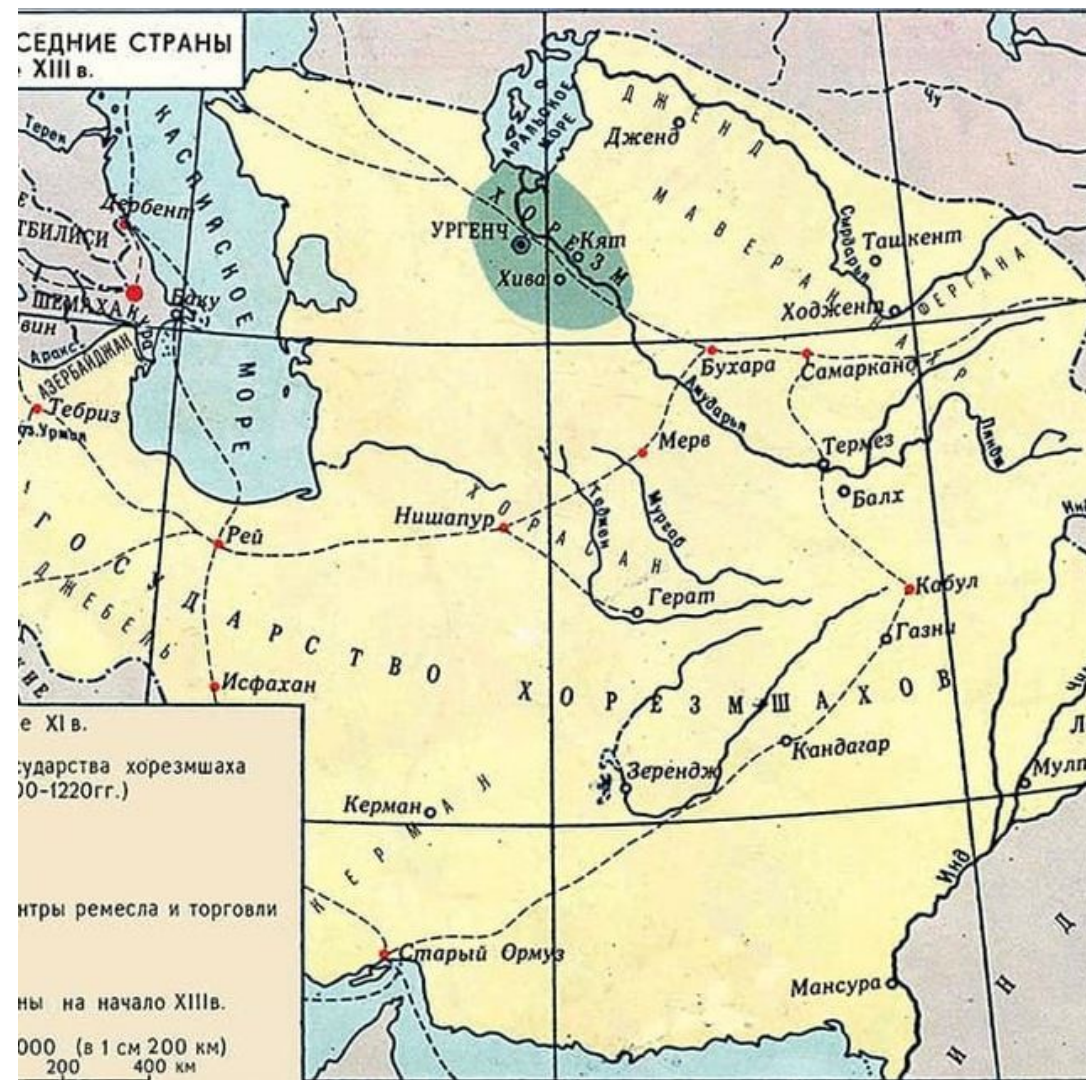


Мухаммад Мурад Самарқанди. Витязь на приеме у Кей-Хосроу. Миниатюра рукописи «Шах-наме». 1536 г.



## 4. Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатида шаклланган солиқлар тизими

- ❖ Хоразмшоҳ Такаш ўз фармонларидан бирида раиятга нисбатан адолатли бўлишга, деҳқонларнинг манфаатини ҳимояга қилишга, солиқларни олиш жараёнида қонунларга тўлиқ риоя этишга амр қилган.
- ❖ Жалолиддин Хоразмшоҳ ҳам уруш натижасида қийин аҳволга тушиб қолган аҳолини солиқлардан озод этган.



# Ўрта асрларда Марказий Осиё давлатлари ҳукмронлиги даврида амал қилган солиқлар номлари.

**Хирож** – ҳосилга солинадиган асосий ер солиғи  $\frac{1}{4}$  қисм.

**Жузья** – жон бошига ғайри динлар тўлайдиган солиқ. Аёллар, кексалар, руҳонийлар ва куллар бу солиқдан озод этилганлар.

**Ўлпонлар (вазоиф)** – умумхалқ йиллик солиғи.

**Закот** – туядан  $\frac{1}{25}$ , сигирдан  $\frac{1}{30}$ , от ва қўйдан  $\frac{1}{40}$  бош, кумушдан  $\frac{1}{40}$  дирхам (24/119 грамм), олтиндан  $\frac{1}{20}$  мисқол (2.5/85 грамм) хазина ва кондан  $\frac{1}{5}$  қисм, экинлардан  $\frac{1}{3}$  қисм, мевалардан  $\frac{1}{10}$  қисм закон олинган.

**Бож** – ташқи савдодан олинадиган чегара солиғи.

**Муқасама** – ҳосил чўғига қараб олинадиган солиқ.

**Ушр** – ҳосил ёки чорванинг  $\frac{1}{10}$  қисм солиғи.

**Улоқ** – ҳукмдорлар учун сара ҳайвонлар етказиб бериш мажбурияти.

**Умра** – ҳосилнинг  $\frac{1}{10}$  қисми натурал солиғи.

# Ўрта асрларда Марказий Осиё давлатлари ҳукмронлиги даврида амал қилган солиқлар номлари.

*Муаззаф* – ер жериб ўлчови ҳисобдан бериладиган солиқ.

*Мисаҳа* – экинзор бирлигидан қатъий назар меъёрида олинадиган солиқ.

*Мухайир* – закотни пул тарзида тўлаш.

*Муқасим* – йиллик ҳосилнинг 3,5/10 қисм солиғи.

*Муқота* – қатъий белгиланадиган суммадан олинадиган солиқ.

*Кафсани доруға* – туман ҳокими фойдасига олинадиган солиқ.

*Таноб пули* – хирождан ташқари боғ ва полиз майдонлар ўлчовидан олинадиган солиқ.

*Чигир пули* – суғориш учун олинадиган ярим ушр солиғи.

*Харвор* – полиз ва боғлардан олинадиган ҳосил солиғи.

*Бегар* – натурал равишда олинадиган солиқ ва турли меҳнат мажбуриятлари.

# Ўрта асрларда Марказий Осиё давлатлари ҳукмронлиги даврида амал қилган солиқлар номлари.

*Жарима* – жомлар (савдо бекатлари) нитаъминлаш учун олинадиган йиғимлар.

*Оваризот* – аҳолидан фавқулодда ҳолатларда олинадиган солиқ.

*Моли жиҳот* – натура ёки нақд пул билан тўланадиган, аммо расмий белгиланмаган қўшимча солиқ.

*Ихрожд* – жогирдорлар (инъом этилган ер эгалари) тўлайдиган солиқ, сарой харажатларини қоплаш учун йиғилган солиқлар.

*Саришумор* – Жузьянинг бир тури. Жон солиғи.

*Хонаи шумор* – ҳар бир уйдан олинадиган жон солиғи.

*Кўшналга* – элчилар, амалдорлар чопарларни текинга меҳмон қилиш мажбурияти.

*Пешкаш* – юқори мартабали амалдорга бериладиган совға учун йиғим.

*Тамга* – чегарадан олиб ўтиладиган товарлар учун олинадиган солиқ.

# Ўрта асрларда Марказий Осиё давлатлари ҳукмронлиги даврида амал қилган солиқлар номлари.

**Нисоб** – мол ва маблағларнинг закот бериш даражасига етган миқдори.

**Танор** – ҳарбий юришлар вақтида аҳолидан озиқ-овқат шаклида йиғиладиган натурал солиқ тури.

**Шилон** – ноибларни меҳмон қилиш мақсадида йиғиладиган йиғим.

**Ожаз пули** – полиз экинларидан олинадиган солиқ.

**Алаф пули** – хас хашак йиғишдан олинадиган солиқ.

**Ғўза пули** – пахта ҳосилидан олинадиган солиқ.

**Ясоқ** – суғориш иншоотлари, бинолар, йўл қуриш ва қурилиш материаллари йиғиш мажбурияти, бегарнинг бир тури.

**Бой пули** – бойлардан олинадиган мулк солиғи.

**Боне тўлови** – чегарадан ўтадиган товарлар қийматидан олинадиган бож солиғи.

**Бозор солиғи** – бозордаги ҳайвонлар савдосидан олинадиган солиқ ва ҳ.к.

**Эътиборингиз учун рахмат!**